

Бахтыбаев М.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: melsb@mail.ru

«ТАЛАС ЕСКЕРТКІШТЕРІ» АШЫЛУ ТАРИХЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада XIX ғ. соңында Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшесі В.В. Каллаур және фин-угор экспедициясы Талас өзенінің жоғарғы ағысында, Айыртамой, Құлансай мен Терексай шатқалдарында ашқан көне түркі жазуларының зерттелу тарихы қарастырылады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан көне түркі жазба ескерткіштері соңғы жүз жыл бойы ғалымдардың назарынан тыс қалмай, жинақталған материалдарын сараптай отырып, зерттеулер жалғасуда. Олардың қатарында, академик В.В. Радлов, П.М. Милиоранский, Ю. Немет, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, П.П. Иванов, Н.Н. Поппе, Ч. Джумагулов, Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков, Н. Базылхан, Т. Досанов, Н.А. Баскаков, Л.Р. Кызласов, И.В. Кормушин, И.А. Батманов, В. Левшиц, С.Г. Кляшторный, Э.Р. Тенишев және т.б.

Айыртамой шатқалындағы эпитафиялық жазулар, Құлансай мен Терексай шатқалдарындағы соғды әліппесімен жазылған көне түркі жазуларының мерзімдеу мәселесі бойынша зерттеушілер бірнеше пікірлер ұсынып отыр.

Түйін сөздер: Талас, Айыртамой, Құлансай, Терексай, эпитафия, археологиялық қазба, ескерткіш.

Bakhtybayev M.

PhD doctoral candidate, of the Department "Archaeology, Ethnology and museology",
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: melsb@mail.ru

The history of the discovery and study of "Talas monuments"

The article examines the history of studying the "Talas Monuments" of the upper course of the Talas River, discovered at the end of the 19th century a member of the Turkestan section of archeology amateurs, V.A. Kallaur and Finno-Ugric expeditions.

During the last century, monuments of ancient Turkic writing discovered in the upper reaches of the Talas River attract many scientists, among them Academician V.V. Radlov, P.M. Miloransky, Y. Nemet, Kh.N. Orkun, S.E. Malov, P.P. Ivanov, N.N. Poppe, C. Dzhumagulov, A. Aidarov, A. Amanzholov, A. Esenlov, M. Zholdasbekov, N. Bazykhan T. Dosanov, N.A. Baskakov, L.R. Kyzlasov, I.V. Kormushin, I.A. Batmanov, V. Levshits, S.G. Klyashstorny, E.R. Tenishev and others.

The scientists who conducted the studies on the monuments – the epitaphs located in the gorge of Ayrtamoy, ancient Turkic letters carved by sogdian alphabet in the gorges of Kulansay and Tereksay suggest different dates.

Key words: Talas, Ayrtamoy, Kulansay, Tereksay, epitaph, archaeological excavations, monument.

Бахтыбаев М.

PhD докторант, кафедра "Археология, этнология и музеология", Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: melsb@mail.ru

История открытия и изучения «Таласских памятников»

В статье рассматривается история изучения «Таласских памятников» верхнего течения реки Талас, открытых в конце XIX в. членом Туркестанского кружка любителей археологии В.А. Каллауром и финно-угорской экспедицией.

За последнее столетие памятники древнетюркской письменности, открытые в верхнем течении реки Талас привлекают многих ученых, среди которых академик В.В. Радлов, П.М. Милиоранский, Ю. Немет, Х.Н. Оркун, С.Е. Малов, П.П. Иванов, Н.Н. Поппе, Ч. Джумагулов, Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков, Н. Базылхан Т. Досанов, Н.А. Баскаков, Л.Р. Кызласов, И.В. Кормушин, И.А. Батманов, В. Левшиц, С.Г. Кляшторный, Э.Р. Тенишев и др. Был собран огромный материал по этим памятникам.

Ученые, проводившие исследования на памятниках – эпитафии, расположенных в ущелье Айыртамой, древнетюркских письменах, высеченных согдийскими буквами в ущелье Кулансай и Терексай, предлагают различные датировки.

Ключевые слова: Талас, Айыртамой, Кулансай, Терексай, эпитафия, археологические раскопки, памятник.

Кіріспе

Археология әуесқойлары Түркістан үйірме мүшелері ашып, ғылыми айналымға енгізген көптеген археологиялық ескерткіштерді Кеңес дәуірінде кеңінен жаңа методология негізінде қайта зерттеліп, олардың инструменталды өлшемдері алынып толық сипаттамалары жазылды. Бұл жұмыстарды кейінгі зерттеулер алдына қойған өзекті мәселелерінің бірі болды.

Үйірме мүшелерінің ішінде, Әулиеата уезінде атқарған зерттеу жұмыстарының белсенділігімен ерекше көзге түскен – В.А. Каллаур болды. Ол 1843 жылдың 6 ақпанында Минск қаласында дүниеге келген. 1865-1867 жылдары аралығында, ол Санкт-Петербургтегі Константиновский училищесінде оқып, оны бітірген соң подпоручик шенінде 3-і Орынбор батальонында әскери қызмет атқарды. В.А. Каллаур 1876 жылы әскери қызметтен кетіп, Түркістан генерал-губернаторлығының Әскери-халық басқармасына қызметке ауысады. 1876 жылдың 17 наурызында №49 бұйрық негізінде, ол Әулие ата уез басшысының аға көмекшісі болып тағайындалады. Ал 1880-1898 жылдар аралығында Әулие ата уезі басшысы қызметін атқарады.

Нәтижелер мен талқылау

В.А. Каллаур 1896 жылдың 26 ақпанында өткен үйірме отырысында үйірме мүшелігіне қабылданып (Протокол 1896: 9-11), Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің жұмысына белсене кірісіп, Әулиеата уезінде орналасқан ескерткіштердің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан зерттеушілердің бірі болды.

В.А. Каллаур атқарған ізденіс жұмыстарының ішінде ерекше орын алатын – көне түркі жазу ескерткіштері болып табылады. Талас өзенінің жоғарғы ағысында ашылған бұл ескерткіштерінің үйірме үшін маңызы зор бол-

ды. М.Е. Массон, бұл туралы былай деп жазды: «Дешифровка рунических древнетурецких надписей – один из выдающихся успехов, выпавших на долю мировой тюркологии, а обнаружение их в долине Таласа, ...ставилось в особую заслугу всей деятельности Туркестанского кружка любителей археологии в Ташкенте...» (Массон 1936: 5).

В.А. Каллаур 1896 жылдың қараша айында Айыртамой жазығындағы, Қалба шатқалына барар жолдың бойында, Дмитривское ауылынан 8 верст жерден, төрт қатардан тұратын жазуы бар тасты ашып (1-сурет), оның сипаттамасын берді. Жазуы бар құмтастың алғашқы орнынан екі қадам жерге қозғалтылғандығын, ол бастапқыда 7,5 вершок тереңдікке көмілгенін атап өтіп, тас өлшемдерін берді: ұзындығы 1,75 аршын, биіктігі 10 вершок. Тастың бетіндегі жазулар жақсы сақталған. Бірінші қатардағы жазудың ұзындығы 1 аршын 7 вершок, екінші қатардағы жазу ұзындығы 1 аршын 9 вершок, үшіншісі – 1 аршын 7,5 вершок, ал төртіншісі – 9 вершок. Сонымен қатар, В.А. Каллаур 1898 жылдың мамыр айында жергілікті тұрғын Бердіқожин берген мәліметке сүйене отырып, орқун жазуы бар екі тасты тауып, олардың көшірмелерін түсірді. Бірінші таста бес қатар жазу сақталған (2-сурет), ал алтыншы қатардағы жазу өшіп кеткен, оның ұзындығы 1½ аршын. Ал екінші таста кескінделген он бір қатар жазудың бір бөлігі табиғат әсерінің салдарынан бұзылған (3-сурет). Оның ұзындығы 3 аршын болып келген. Екінші тастағы жазулардың – 5 қатары жақсы сақталған, 3 қатары толық емес және 3 қатары өшіп кеткен (Каллаур, 1898: 124-127).

Осы жылдың 5 мамырында, Талас өзенінің жоғарғы ағысында қазба жүргізу және жазуы бар тастарды іздестіру мақсатымен Г.И. Гейкель басқарған Фин-Угор ғылыми қоғамының археологиялық экспедиция осы өңірде зерттеу жүргізіп, орқун жазуы кескінделген екі ескерткіш ашты. Сонымен бірге, экспедиция мүшелері ба-

рон К. Мунке мен О. Доннер В.А. Каллаур ашқан Құлансай шатқалындағы №1 (4-сурет), Терексай шатқалындағы №2 және №3 тастардағы жазуларды қайта зерттеді [4, с. 123-124].

Әулие ата уезінде алғашқы көне түркі жазуының табылуы Қазақстан мен Орта Азияны мекендеген түркі тайпалары арасында орқұн әліппесі қолданылғанын көрсетіп, осы уақыттан бастап орталықта орналасқан ғылыми ұйымдар мен белгілі зерттеушілер үйірме атқарған жұмыстарына қызығушылықпен қарай бастады.

1893 ж. 15 желтоқсанында, Дания корольдігі Ғылым академиясының отырысында, В. Томсен көне түркі жазуының құпиясын шешу жолындағы ізденістерінің нәтижесі туралы баяндады. В. Томсен «Дешифровка Орхонских и Енисейских надписей» атты мақаласында: «Язык надписей оказался настоящим тюркским наречием, совершенно гоманичным, очень близко родственным уйгурскому, но не совсем с ним тождественным. В некоторых отношениях орхонское наречье кажется более первобытным» дейді (Отчет 1897: 8). Бұл оқиға, Талас өңірінде ашылған көне түркі жазуларын да аударуға мүмкіндік берді.

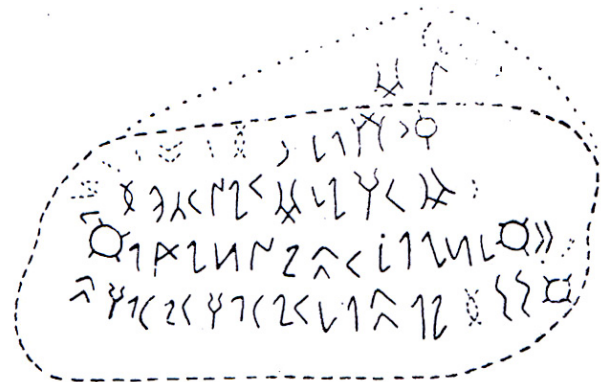
XIX ғ. соңында Талас өңірінде табылған көне түркі жазуларын академик В.В. Радлов (Отчет 1897: 14), П.М. Милиоранский (Милиоранский 1898: 271-272) және XX ғ. бірінші жартысында шетелдік ғалымдар Ю. Немет (Nemeth 1926) пен Х.Н. Оркун (Orkun 1939) зерттеп, қайта аударды.

1897 ж. 25 ақпанында өткен Орыс археологиялық қоғамының Шығыс бөлімінің отырысында П.М. Милиоранский, В.А. Каллаур ашқан тастағы жазуда 17 орқұн таңбалары кездесетіндігін атап (ЗВОРАО 1898: II), оның алғашқы аудармасын – В.В. Радлов жасады. Ал XX ғ. 30-шы жылдары орқұн жазуларын белгілі ғалым лингвист С.Е. Малов қайта зерттеп, олар эпиграфия екенін атап өтті (Малов 1959: 57-63; Малов 1951: 74-75).

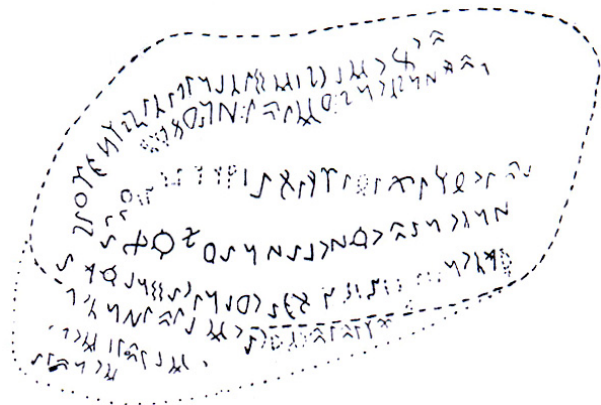
1925 жылы Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Ортаазиялық комитеті (Средазкомстарис) тарапынан құрамында профессор Б.П. Денике және инженер М.М. Логинов бастаған «екінші» археологиялық экспедиция ұйымдастырылып (Умняков 1929: 31), зерттеу барысында Б.П. Денике экспедициясы Әулиеата қаласынан тас бағана мен орқұн жазуы бар тасты тапқанын жазады (Миронов 1926: 30). Кейінірек, С.Е. Малов табылған жазудан түсірілген көшірмесіне сүйене отырып, көне түркі жазуы бар бұл тасты В.А. Каллаур ашқан тас екенін анықтайды (Малов 1959: 58).

1-сурет – 1896 ж. В.А. Каллаур ашқан бірінші «Талас ескерткіші» (М.М. Логинов түсірген сурет)

2-сурет – В.А. Каллаур 1898 ж. ашқан үшінші Талас ескерткішіндегі жазудың көшірмесі

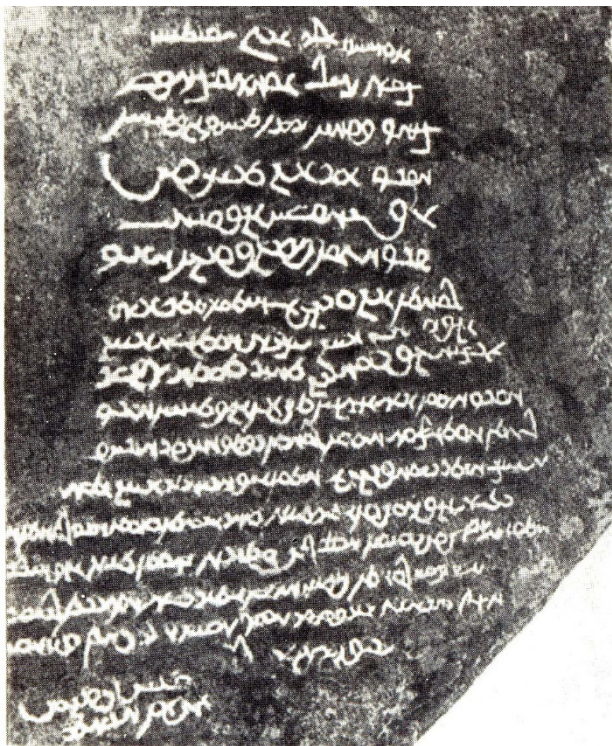

3-сурет – В.А. Каллаур 1898 жылы ашқан екінші Талас ескерткішіндегі жазудың көшірмесі

С.Е. Малов бұл жазуды В.В. Радлов қолданған ретпен оқып, қайта аударды:

- (1) Устроив свои владения (?); мое геройское имя Удун, от вас (я отделился, т.е. умер)
- (2) Жена его в печали своей осталась вдовой

- (3) Его младшие братья: Кара-барс и Огул-барс,
- (4) в отношении своих товарищей (отделился) (Малов 1959: 59).

4-сурет – В.А. Каллаур ашқан «Шиимтас» ескерткіші.
Көне соғды графемасымен берілген жазу.
Құлансай шатқалы

Сонымен қатар, С.Е. Малов 1898 жылы В.А. Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамойда ашқан төрт көне түркі жазуларын зерттеп, сипаттамасын береді. Осы ескерткіштер (Талас ескерткіштері) жайлы 1898 жылы жарық көрген П.М. Милиоранскийдің мақаласында, 1918 жылы – Г. Гейкелдің монографиясында зерттеулер толығымен сипатталып, 1926 жылы профессор Ю. Немет және 1939 жылы Х.Н. Оркун олардың аудармасын жасады (Uğurlu 1998:15).

В.А. Каллаур Айыртамойда тапқан екінші Талас ескерткішін 1936 жылы С.Е. Малов және 1970 жылдары Ч. Джумагулов аударып, оған қосымша түсініктеме береді.

Екінші ескерткіштің аудармасы (С.Е. Малов бойынша):

- (1) Верные друзья «Тридцати огланов-юношей». В год Обезьяны, семнадцатого числа,
- (8) случилось
- (2) Мое имя «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или «Черту (финиш) не пропустит»)

- (7) имя сына его Агулт (?)
- (3) Нижнее (?) мое государство обходя и проезжая, я допустил появиться красным и белым пятнам (на лице).

(6) Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур»

(4) «Черный чур»; – «Совершенно гнедой» ... «Не распускающий снег» (?)

(5) «Черный чур» ... от своих родственников отделился (т.е. умер) [10, с. 60-61].

Екінші ескерткіштің аудармасы (Ч. Джумагулов бойынша):

От пользы и удовольствий «тридцати огланов-юношей» (отделился). В (год) обезьяны, семнадцатого числа случилось.

Мое имя – «Черный чур», почетное имя – «Снег не распустит» (или: «Черноту не минует»).

Имя сына его Агулт (?)

Нижнее (?) мое государство обходя и проезжая, я допустил появиться красным и белым пятнам на своем лице.

Имя жены – Тучаян, имя сына «Черный чур». «Черный чур» – «Совершенно гнедой», «Не распускающий снег».

«Черный чур» от шестидесяти благ и своих родственников отделился (т.е. он умер) (Горячева, Перегудова 1995: 33).

Екінші Талас ескерткішінің басқаларға қарағанда бір ерекшелігі, бұл жазуда цикликалық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыты келтірілген және онда 150-ге жуық таңбалар бар.

Үшінші (С.Е. Малов бойынша төртінші ескерткіш) тастағы жазуды П.М. Милиоранский және С.Е. Малов аударды.

П.М. Милиоранскийдің аудармасы:

- 1) вы не взяли (??) ... 2) ? низкие вы люди, юноша Чогул (?) погиб (или: юноша с Чугулом остался) ... 3) имя его Чур (или Чора), с тридцатью 4) юношами (или огланами) телохранителями (?) он разлу- 5) чился (Милиоранский 1898: 272).

С.Е. Маловтың аудармасы:

Имя его – Чур. От вас, тридцать огланов, от выгод и благ (мира) он отделился (т.е. умер). Вам, доверенные мужи, Оглан-чур, наследуя, остался. Жена его вдовой осталась (Малов 1951: 75).

Фин-угор экспедициясы ашқан төртінші (С.Е. Малов бойынша үшінші) тастағы жазудың аудармасы:

- (1) Я непрерывно ходил (походом) на границу и внутри государства.
- (2) Я, Бег-чур сын, от выгод и благ (мира)

(3) отделился). Сын его, наследуя, остал-

(4) ся. Печальная вдова осталась

(5).....

(6).....

және бесінші тастағы жазудың аудармасы:

(1) Разбитая горем княгиня рыдает, старшая бабушка, в отношении вас

(2) *Сын ее Умач... дары... блестящее серебро...*

(3)... *дары... дары* (Малов 1959: 61-63).

Көне түркі ескерткіштерін зерттеуде қазақстандық ғалымдар сүбелі үлес қосты. Олардың қатарында белгілі түрколог ғалымдар: Ғ. Айдаров, А.С. Аманжолов, А. Есенқұлов, М. Жолдасбеков (Бекжан 2005: 18), Н. Базылхан (Базылхан 2008: 117-122) және т.б.

1896 жылы В.А. Каллаур және 1961 жылы П.Н. Кожемяко ашқан жазуларды рунолог Т. Досанов қайта зерттеп, С.Е. Малов, Ч. Джумагулов, И.А. Батманов пен А. Аманжоловтардың аудармаларына талдау жасап, олар жіберген қателіктерге тоқталды (Досанов 2004: 53-59).

Бірінші Талас ескерткішіндегі жазуының аудармасы (Т. Досанов бойынша):

1. *По состоявшемуся именованию мое воинское имя Одун. Вы*

2. *(Вы) его госпожа, при этом расстовании остались вдовой.*

3. *Его младшие братья Кара-барс и Огул-барс*

4. *Замкнулись в себе* (Досанов 2004: 65-68).

Талас ескерткіштерінің кескінделген уақыты туралы бірнеше пікірлер бар. Г. Гейкель мен Г. Ретциус тастар табылған қорымда жүргізілген қазба жұмыстары барысында шыққан жәдігерлерге сүйене отырып, оларды V ғ.-мен мерзімдесе, С.Е. Малов олар жайлы: «Приурочение этих эпитафий и далее деревянной палочки с рунической надписью к какому-либо столетию затруднительно. Можно только предполагать, что все эти письма не новее VIII в. н.э.» – деп пайымдайды (Orkun 1939: 63). Л.Р. Кызласов Талас жазуларын, керісінше IX-X ғғ. мерзімдейді (Кызласов 1969: 186), ал И.В. Кормушин оларды қарахан кезеңіне (X-XII ғғ.) жатқызады (Кормушин 1975: 47).

Бірақ, соңғы екі пікір П.Н. Кожемяконың жазу бар тас табылған жерде және Д.Ф. Винниктің оның қабатындағы В.А. Каллаур ашқан қалашықта жүргізген қазба жұмыстарының нәтижелеріне қайшы келеді. Қорымның бір бөлігі бұзылған, оның үстіне қарахан кезеңінің бекінісі салынғаны (ортағасырлық Кескінтөбе) анықталды. Д.Ф. Винник Кескінтөбе қалашы-

ғында тоғызыншы орқұн жазуы бар тас табылған жерде кесік салып, қазба барысында – қалашықтың солтүстік-батыс бұрышында, 4 м тереңдікте жазуы бар бір тас және онан 2 м солтүстікте тағы бір тас тапты. Зерттеу нәтижесінде жазуы бар тастар қарахан кезеңінің мәдени қабатының астында орналасқанын және бір тас сол кезеңде салынған құрылыс негізіне (фундаментіне) қолданғанын анықталды. Сонымен қатар, Д.Ф. Винник Айыртамода табылған барлық жазулар мен екі балбал тастың оба қорымымен байланысты екенін алға тартып, оны (оба қорымын) құрылымы ерекшелігіне қарай VI-VIII ғғ. мерзімдейді (Винник 1963: 94-99).

Белгілі ғалым В. Левшиц И.А. Батмановтың пікіріне сүйене отырып, Талас ескерткіштерінің кескінделген уақытын орқұн жазуларынан (орқұн жазуларының ең ерте кезеңі VII ғ. екінші жартысымен мерзімделген) кейін жазылған, – деген пікір айты (Левшиц 1978: 89).

Қазіргі таңда, белгілі ғалым С.Г. Кляшторный Талас ескерткіштеріндегі жазулар типология жағынан эпиграфикалық енисей руналарына жақын екенін, бірақ стилистика жағынан олардан төмен және өткен тарихты білмей Талас жазуларының мазмұны мен терминологиясын түсіну өте қиын екенін алға тартып, Талас ескерткіштерін палеографиялық және текстологиялық негіздеріне сүйене отырып мерзімдеу өте қиын, – деп қорытындылады (Кляшторный 2001: 90). С.Г. Кляшторный Айыртамодағы обаларда жерленген билеушілердің эпитафиялық жазуларына сүйеніп, ең жоғарғы титул «чор» (чур) болып табылады, – деп жазады.

Батыс түркі қағандығы кезінде мемлекеттің батыс бөлігі, оның ішінде Талас өңірі де «нушиби» рулар бірлестігі қолында болды. Олардың ру басшылары – «иркин», ал мемлекеттің шығыс бөлігін билеген «дулу» рулар бірлестігінің ру басшылары – «чор» титулымен аталды. VII ғ. соңында, дулу бірлестігінен шыққан Түргеш әулеті билікке келген соң, «чор» титулы бүкіл мемлекет жерінде қолданылды. С.Г. Кляшторныйдың пікірінше: «Со времени Чабыш-чора Сулука (716-738) слово чор вошло в царскую титулатуру. ... Чабыш-чора Сулук стал первым князем из «черных» тюргешей, он ввел слово “кара” в свою титулатуру. Именно при Сулуке в Таразе утвердилось каратюргешкая династия...» – дейді (Кляшторный 2001: 90). Чабыш-чора Сулуктан кейін, билік оның ұлы – Тахварсен Кут-чораға (738-739) өтті. Бірақ, 740 жылы кара түргеш билеушілері Тан империясы әскеріне қарсы шайқаста қаза болып,

766 жылы Тараз қарлұқтардың қол астына өтеді. С.Г. Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, талас эпитафияларының кескінделген уақытын Чабыш-чора Сулук пен оның ұлы Тахварсен Кут-чора билік құрған кезеңіне (716-739) тура келеді, – деп пайымдайды (Кляшторный 2001: 91).

Түрколог ғалым Н. Базылхан, В.В. Радлов көне түрік тілінің тілдік, жазулық, морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып – үш диалектке, Н.А. Баскаков үш кезеңге (Алтайлық, Хүн және Көне түрк), ал С.Г. Кляшторный жазба ескерткіштерін тарихи-саяси (этникалық) тұрғыдан бөлгенін алға тартып, жазба ескерткіштеріндегі тарихи оқиғаларды тарихи-деректанулық тұрғыдан топтастырудың маңыздылығы зор, – деп пайымдайды (Базылхан 2009: 111).

В.А. Каллаур 1896 жылы ашқан ескерткіштің жазуы ерекше әдіспен (дукт) және бірінші екі қатар төменнен жоғарғы қарай кескінделгенін, жазу солдан оңға қарай жазылғанын, екінші екі қатар бірінші қатарға қарағанда теріс кескінделгенін және оңнан солға қарай жазылғанын алға тартып, Т. Досанов келесі тұжырымға келді: «Тем не менее это самый верный полеографический признак, свидетельствующий о том, что данный памятник является самым древнейшим среди известных каменописных текстов и составлен гораздо древнее V века» (Досанов 2004: 69). Т. Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен келген. Оларды өздерімен бірге үйсіндер әкелген, деген пікір айтты.

В.А. Каллаур және Фин-угор экспедициясы Айыртамой жазығында ашқан 5 орқун жазуы бар тастардан басқа, 1961 жылы археолог П.Н. Кожемяко жаңадан, бұрын ғылымға белгісіз болып келген, көне түрк жазуы бар 1 тас және Д.Ф. Винник басқарған экспедициясы 3 тасты ашты (Винник, Кожемяко 1962: 3-10). Ғылыми әдебиеттерге П.Н. Кожемяко ашқан тас – сегізінші Талас ескерткіші (С.Г. Кляшторный бойынша – алтыншы), ал Д.Ф. Винник ашқан жазулар – тоғызыншы, оныншы және он бірінші Талас ескерткіштері атымен енді.

В.А. Каллаурдың Құлансай мен Терексай шатқалдарынан ашқан жазулары да ғылыми ортада қызығушылық туғызып, жан-жақты зерттелді. В.А. Каллаур жартастардағы жазуларды ұйғыр тілінде жазылған – деген пікір айтып, 1897 жылдың 10 қараша күні өткен Үйірме отырысында, Құлансайда табылған

жазу жайлы В.Р. Розеннің хаты оқылды. Онда, «Әулиеата уезінде В.А. Каллаур тапқан бұл жазулардың ұйғыр тілінде жазылғаны сөзсіз. Онан, академик В.В. Радлов бірнеше есімдерді анықтады» – делінген. Алайда, В.А. Каллаур Құлансай мен Терексайда табылған жазулар ұйғыр тілінде жазылған болмаса да, бұл жазулар көне жазу екені сөзсіз және оларға назар аудару қажеттілігін атап өткен (Каллаур 1897: 6).

В.А. Каллаур Құлансай және Терексай шатқалдарында ашқан жазуларды – 1923 жылы П.П. Иванов, 1930 жылы М.Е. Массон қайта зерттеді. П.П. Иванов 1934 жылы жарық көрген өзінің мақаласында, 1923 жылы Талас өзенінің жоғарғы ағысында жүргізген археологиялық зерттеулер нәтижелеріне тоқталды. 1923 жылдың 12 маусым күні, ол Құлансай шатқалындағы «Шиимтас» тасындағы жазуды көріп, келесі күні басқа шатқалдарға барлау жүргізу кезінде, олардың бірінде Шиимтастағы жазуларға ұқсас тасқа жазылған жазу тапқанын атап өткен. П.П. Иванов тастардағы жазулардың көшірмесін түсіріп, оларды лингвист ғалымдар С.Е. Малов пен Н.Н. Поппе зерттеп, С.Е. Малов жазулардың ұйғыр тіліне ұқсамайтынын алға тартып, ал Н.Н. Поппе бұл жазулар моңғолша болуы мүмкін емес, – деп жазды (Иванов 1934: 241-251).

П.П. Ивановтың «К вопросу о древностях в верховьях Таласа» атты мақаласын жан-жақты қарастырып зерттеген М.У. Турадилов, мақалада жаңа тасқа жазылған жазу жайлы келтірілген мәліметтердің жазылу мәнеріне қарай және онда сілтеме жоқтығын алға тартып (Турадилов 2007), П.П. Иванов, В.А. Каллаурдың 1897 жылы Терексай шатқалында ашқан жазулары жайлы хабарсыз болған, – деген тұжырымға келеді. Сонымен бірге, М.У. Турадилов Терексайда П.П. Ивановтың тапқан төрт тік жазылған жазуы, 1930 жылы осы шатқалдағы сарқырама маңынан М.Е. Массон ашқан жазу болуы мүмкін – деген пікір айты.

Шиимтастағы жазуларды зерттеу мақсатымен, М.Е. Массон мен Т. Миргиязов 1930 жылы Құлансай шатқалында болып, оның қабатында жатқан шатқалдың жартастарынан, кескінделген көне жазулардың табылғанын атап өтті (Массон 1936: 12). Оның бірі – көне түркі, ұйғыр және белгісіз әліппемен жазылған. Ал, екіншісі – төрт қатарлы, «999» жылмен мерзімделген, кейінгі ұйғыр жазуы. Кейінгі зерттеулер, М.Е. Массон тапқан бірінші жазу – 1897 жылы В.А. Каллаур ашқан №2 тастағы жазу екендігін көрсетті. Себебі, кейінгі зерттеулерде, В.А. Каллаур Терексайда ашқан ескерткіштен

басқа, үш әліппемен жазылған жаңа бірде-бір ескерткіш аталмайды.

М.Е. Массон мәтіндер арасынан, екі қатар руникалық жазуды анықтап, олардың көшірмелерін түсірді. С.Е. Малов 1931 жылы жазулар көшірмесін зерттей келе, эпиграфиканың негізгі бөлігі ұйғыр тілінде емес, моңғолша жазылған, – деген жаңсақ пікір айтты (Малов 1936: 17-38).

Қырғыз КСР Ғылым академиясының жалпы түркология мен дұнғантану бөлімі 1896-1897 жылдар аралығында В.А. Каллаурдың ашқан ескерткіштерін қайта зерттеу мақсатында, 1964 жылы арнайы экспедиция ұйымдастырды. Зерттеу барысында Құлансай мен Терексайда орналасқан ескерткіштер суретке түсіріліп, жазулардың толық көшірмелері алынды (Сыдыков 1964: 102-104).

И.А. Батманов бұл ескерткіштерді 1971 жылы қайта зерттеп, жазулардың жаңа көшірмелерін жасады (Батманов 1971: 16). Бұған қоса, осы жазулар жайлы зерттеулерді Ч. Джумагулов, Д.Ф. Винник, С. Садыков, У. Асаналиева, К. Аширалиева секілді мамандар да жүргізді. XX ғ. 60-шы жылдары, түрколог Э.Р. Тенишев Терексайда 1930 жылы М.Е. Массон ашқан төрт қатарлы жазуды аударды: «1. Что за монахи, что за колокол! 2. 1590-91 [год], сподвижники, вероучител (и), мирян, 3. Вода чуйских людей, 4. Выйдя из озера, низвергается водопадом» (Тенишев 1964: 148).

Қырғыз КСР ҒА Тарих институтының Қырғыз археологиялық экспедициясының эпиграфикалық тобы XX ғ. 70-шы жылдардың басында шатқалдардағы жазуларды зерттеп, оның мүшесі иранист-согдолог В.А. Левшиц бұл жазулардың соғды тілінде жазылғанын анықтап, жазулардың толық дешифровкасын жасап аударды (Левшиц 1989: 78-85). Жазулар негізінен соғды графемасымен берілген көне түркі тілінде жазылған. Онда, шатқал арқылы керуен жолымен өткен жолаушылардың есімдері жазылған. Жазулардың арасында, ұйғыр тілінде жазылған бірнеше қысқа жазулар да бар (Горячева, Перегудова 1995: 38-39).

В.А. Левшицтің мерзімдеуі бойынша, ең көне жазу Терексай шатқалындағы сарқырама маңындағы жазу, оның аудармасы: «275-й год (эры) Хосрова. Мы написали эту надпись – государь Кюль-тегин Алп-таркан». «Хосроу» жыл санау бойынша 275 ж. – біздің 906/7 жылға тура келеді.

Терексайдағы жартастағы жазулардың ішінде – 7 тік қатар соғды тіліндегі және 3 қатар руникалық жазулар, В.А. Левшиц бойынша

Орта Азиядағы ең үлкен және бүлінуге қатты ұшыраған ескерткіш. Онда көптеген түрк ерлері мен әйелдерінің есімдері, сонымен бірге кейбір ер азаматтардың есімдеріне қосымша «богра», «алп-таркан» және т.б. титулдары, ал әйелдердің есімдеріне қосымша «хатун» титулдары жазылған. Жазулардың бірінде, тексті жазған автордың есімі жазылған: «Государь Алп-богра это написал», ал тексте – Алп-богра 14 ақ сүйек «патша» титулының иегерлері – жергілікті билеушілерді өзіне шақырып, оларға сый-сияпат көрсетті деп жазылған (Левшиц 1989: 78-85). В.А. Левшиц жоғарыда аталған жазуларды X ғ. мерзімдейді. Ал, бұл екі жазудың оң жағындағы жазуда, уақыты келтірілген – «хосроу эрасының» 371 жылдың «навсарт» айы (б.з. 1002 жылдың сәуір айы).

Ал Құлансайдағы жазу «хосров эрасының» 394 жылдың алтыншы айымен мерзімделген (б.з. 1025 жылдың тамыз-қыркүйек айы). Бұл ескерткіш уақыты, нақты көрсетілген ескерткіштердің ішіндегі ең кейінгісі болып табылады. Жазуда «хосров» эрасынан бөлек, түрктің 12 жылдық жануарлар күнтізбесі бойынша уақыт эквиваленты берілген – «тышқан жылы». Жазуда 18 есімдер титулдарымен келтірілген және ең соңында 18-ші қатарда тексті жазған авторының есімі жазылған – «шапағатты» Кұлтак (Левшиц 1989: 78-85).

Қорытынды

Қазіргі таңда, ұлттық мәдениет тарихының ең басты белгісі – жазу-сызу мәдениеті, оның ішінде көне руникалық жазу – біздің төлтума болмысымыздың айғақты көрсеткіші болып табылады.

Талас өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан көне түркі жазба ескерткіштері соңғы жүз жыл бойы ғалымдардың назарынан тыс қалмай, жинақталған материалдарын сараптай отырып, зерттеулер жалғасуда.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Айыртамай шатқалындағы эпитафиялық жазулар VI-VIII ғғ. мерзімделсе, Т. Досанов руникалық жазу Енисей өңіріне Жетісу өңірінен өздерімен бірге үйсіндер әкелген және бірінші Талас ескерткішінің жазуы ерекше әдіспен (дукт) жазылғанын алға тартып, оны V ғ. бұрын жазылған деген пікір айты. Ал С.Г. Кляшторный VII ғ. бірінші жартысында Талас өңірі бастан кешірген тарихи оқиғаларды және «чор» титулы қара түргеш әулеті билік құрған кезіндегі жоғарғы титул екенін алға тартып, талас

эпитафияларының кескінделген уақытын 716-739 жж. аралығына тура келеді, – деп пайымдады.

Құлансай мен Терексай шатқалдарындағы соғды әліппесімен жазылған көне түркі жазу-

ларының тарихи-мәдени маңызы бар. Себебі онда, қарахан түркілер билеушілерінің, ақ сүйектерінің есімдерімен қатар, соғдылардың тіл жағынан түркілену үдерісін де көрсетті.

Әдебиеттер

- Базылхан Н. (2008). Древнетюркские письменные памятники Казахстана. Түркология. Қыркүйек-желтоқсан, №5-6 (37-38). Түркістан: Тұран баспасы. 133 б.
- Базылхан Н. (2009). Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері: тарихи-деректанулық талдаулар. Түркология. Қаңтар-ақпан, наурыз-сәуір №1-2 (39-40). Түркістан: Тұран баспасы. 135 б.
- Батманов И.А. (1971). Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе. с.16. рис.9.
- Бекжан О.Д. (2005). Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері. Түркістан: «Тұран». 176 б.
- Винник Д.Ф., Кожемяко П.Н. (1962). Памятники древнетюркской письменности из урочища Айртамой. Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.). Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР.
- Винник Д.Ф. (1963). Новые эпиграфические памятники Таласской долины. Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: изд. АН Киргизской ССР. с.94-99.
- Горячева В.Д., Перегудова С.Я. (1995). Памятники истории и культуры Таласской долины. Б.:Кыргызстан. 120 с.
- Досанов Т. (2004). Восьмой и первый Таласские памятники (Новые расшифровки). Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы (Дөңгелек үстел материалдары). Астана: «Ер-Дәулет». 232 б.
- ЗВОРАО. (1898). Т.ХІ. СПб.
- Иванов П.П. (1934). К вопросу о древностях в верховьях Таласа. Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882-1932. Л. с.241-251.
- Каллаур В.А. (1897). Археологическая поездка по Аулиеатинскому уезду. ПТКЛА, II. Ташкент.
- Каллаур В.А. (1898). Новая археологическая находка в Аулиеатанском уезде. ПТКЛА, III. Ташкент.
- Кызласов Л.Р. (1969). История Тувы в средние века. М. с.189.
- Кляшторный С.Г. (2001). Рунические памятники Таласа: проблемы датировки и топографии // Известия МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1(230). Алматы: НИЦ «Ғылым». 301 с.
- Кормушин И.В. (1975). К основным понятиям тюркской рунической палеографии / Советская тюркология. с.47.
- Левшиц В. (1978). О происхождении древнетюркской рунической письменности / Советская археология VI. с.89.
- Левшиц В.А. (1989). Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства // Красная Речка и Бурана: материалы Киргизской археологической экспедиции. Фрунзе. с.78-85.
- Малов С.Е. (1936). Таласские эпиграфические памятники / Материалы Узкомстариса. Вып.6-7. М.-Л. с.17-38.
- Малов С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: Изд. Академии наук СССР. 451 с.
- Малов С.Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л.: Изд. Академии наук СССР. 111 с.
- Массон М.Е. (1936). К истории открытия древнетюркских рунических надписей в Средней Азии // Материалы Узкомстариса. Вып.6-7. М.-Л.
- Милюрианский П. (1898). Новая археологическая находка в Алиеатинском уезде. ЗВОРАО. Т.ХІ. СПб.
- Миронов А.М. (1926). Организационная, научная и практическая деятельность Средазкомстариса (быв. Туркомстариса) за пятилетие его существования. Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). Выпуск 1. Ташкент: Средазкомстарис. 310 с.
- Nemeth J. (1926). Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. Körösi Csoma-Archiv. Bd.II, 1-2. Budahest.
- Отчет о деятельности Туркестанского кружка любителей археологии с 11 декабря 1896 года по 11 декабря 1897 года. (Год второй). (1897). ПТКЛА, II. Ташкент.
- Orkun H.N. (1939). Eski türk yazıtları. II. Istanbul. 160 sf.
- Протокол заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшегося 26 февраля 1896 года в зале Генерал-губернаторского дома (1896). ПТКЛА, I. Ташкент.
- Сыдыков С.Р. (1964). Древние надписи в ущельях Кулан-Сай и Терек-Сай. Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе. с.102-104.
- Тенишев Э.Р. (1964). Древнеуйгурские надписи Киргизии. Народы Азии и Африки. №1. с.146-149.
- Турадилов М.У. (2007). Археологическая деятельность В.А. Каллаура. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Алматы. 30 с.
- Умняков И.И. (1929). Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. Ташкент: издательство типо-лит. «Правда Востока». 40 с.
- Uğurlu K. (1998). Orhun anıtları. Ankara: Ahmet Yesevi vakfi yayınları-7. 136 sf.

References

- Bazyllan N. (2008). Drevneturkskie pismennye pamiatniki Kazahstana. [Ancient Turkic written monuments of Kazakhstan]. Turkologia. Qyrkuiek-jeltoqsan, №5-6 (37-38). Turkistan: Turan baspasy. 133 b.
- Bazyllan N. (2009). Kone turik bitiktastary men eskerkishteri: tarihi-derektanylyq taldaylar. [Old Turkic inscriptions and monuments: historical and source analyzes]. Turkologia. Qantar-aqpan, nayryz-sayir №1-2 (39-40). Turkistan: Turan baspasy. 135 b.
- Batmanov I.A. (1971). Talasskie pamiatniki drevnetiyrkskoi pismennosti. [Talas Monuments of Ancient Türkic Writing]. Frunze. s.16. ris.9.
- Bekjan O.D. (2005). Kultegin eskertkishi jane jai soilemnin teorialyq maseleleri. [Kultegin monument and simple sentence theoretical problems]. Turkistan: «Turan». 176 b.
- Vinnik D.F., Kojemiako P.N. (1962). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti iz yrochisha Ayrta moy. [Monuments of ancient Turkic writing from the tract of Ayrta moy]. Novye epigraficheskie nahodki v Kirgizii (1961 g.). Frunze: izd. AN Kirgizskoi SSR.
- Vinnik D.F. (1963). Novye epigraficheskie pamiatniki Talasskoi doliny. [New epigraphic monuments of the Talas valley]. Arheologicheskie pamiatniki Talasskoi doliny. Frunze: izd. AN Kirgizskoi SSR. s.94-99.
- Goriacheva V.D., Peregydova S.I. (1995). Pamiatniki istorii i kultyry Talasskoi doliny. [Monuments of history and culture of Talas valley]. B.: Kyrgyzstan. 120 s.
- Dossanov T. (2004). Vosmoi i pervyi Talasskie pamiatniki (Novye rasshifrovki). [The Eighth and the First Talas Monuments (New Transcripts)]. Kone turki jazylarynyn zerttelyi: bugingi men bolashagy (Dongelek ustel materialdary). Astana: «Er-Daylet». 232 b.
- ZVORAO. (1898). T.HI. Sankt-Peterburg.
- Ivanov P.P. (1934). K voprosy o drevnostiah v verhoviah Talasa. [On the question of antiquities in the upper Talas]. Sergeiy Fedorovich Oldenbyrgy k piatidesiatiletiy naychno-obshchestvennoi deiatelnosti 1882-1932. Leningrad. s.241-251.
- Kallaur V.A. (1897). Arheologicheskaya poezdka po Ayliatinskomy yezdy. [Archaeological trip to Aulieatinsk county]. PTKLA, II. Tashkent.
- Kallaur V.A. (1898). Novaia arheologicheskaya nahodka v Ayliatanskom yezde. [New archaeological finding in Aulieatinsk county]. PTKLA, III. Tashkent.
- Kyzlasov L.R. (1969). Istoriia Tuvy v srednie veka. [Tuva history in medieval ages]. Moskva. s.189.
- Kliashornyi S.G. (2001). Rynicheskie pamiatniki Talasa: problemy datirovki i topografii. [Runic monuments of Talas: problems of dating and topography.]. Izvestiia MON RK, NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. №1(230). Almaty: NIS «Gylym». 301 s
- Kormyshin I.V. (1975). K osnovnym poniatiiam turkskoi rynicheskoi paleografii. [To the basic concepts of Turkic runic paleography]. Sovetskaia turkologiya. s.47.
- Levshits V. (1978). O prois'hojdenii drevneturkskoi rynicheskoi pismennosti. [About the origin of ancient Turkic runic writing.]. Sovetskaia arheologiya VI. s.89.
- Levshits V.A. (1989). Sogdiitsy v Semireche: lingvisticheskie i epigraficheskie svдетельства. [Sogdians in the Semirechye: linguistic and epigraphic evidence]. Krasnaia Rechka i Byrana: materialy Kirgizskoi arheologicheskoi ekspeditsii. Frunze. s.78-85.
- Malov S.E. (1936). Talasskie epigraficheskie pamiatniki. [Talas epigraphic monuments]. Materialy Yzkomstarisa. Vyp.6-7. Moskva-Leningrad s.17-38.
- Malov S.E. (1951). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti. Teksty i issledovaniia. [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. Moskva-Leningrad : Izd. Akademii nauk SSSR. 451 s.
- Malov S.E. (1959). Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii. [Monuments of the ancient Turkic script of Mongolia and Kirghizia]. Moskva-Leningrad: Izd. Akademii nauk SSSR. 111 s.
- Masson M.E. (1936). K istorii otkrytiia drevneturkskikh rynicheskikh nadpisei v Srednei Azii. [To the history of the discovery of ancient Turkic runic inscriptions in Central Asia]. Materialy Yzkomstarisa. Vyp.6-7. Moskva-Leningrad
- Milioranskii P. (1898). Novaia arheologicheskaya nahodka v Ailieatinskom yezde. [New archaeological finding in Aulieatinsk county]. ZVORAO. T.HI. SPb.
- Mironov A.M. (1926). Organizatsionnaia, naychnaia i prakticheskaya deiatelnost Sredazkomstarisa (byv. Turkomstarisa) za piatiletie ego sushestvovaniia. [Organizational, scientific and practical activities of the Sredazkomstaris (former Turkestaris) for the five years of its existence.]. Izvestiia Sredne-Aziatskogo Komiteta po delam muzeev, ohrany pamiatnikov stariny, iskusstva i prirody (Sredazkomstaris). Vypusk 1. Tashkent: Sredazkomstaris. 310 s.
- Nemeth J. (1926). Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. Körösi Csoma-Archiv. Bd.II, 1-2. Budahest.
- Otchet o deiatelnosti Turkestanskogo kryjka luibitelei arheologii s 11 dekabria 1896 goda po 11 dekabria 1897 goda. [Report on the activities of the Turkestan circle of lovers of archeology from December 11, 1896 to December 11, 1897]. (God vtoroj). (1897). PTKLA, II. Tashkent.
- Orkun H.N. (1939). Eskı türk yazıtları. II. Istanbul. 160 sf.
- Protokol zasedaniia obshhago sobraniia chlenov Turkestanskogo kryjka luibitelei arheologii, sostoiavshagosa 26 fevralia 1896 goda v zale General-gubernatorskogo doma (1896). xMinutes of the meeting of the general meeting of members of the Turkestan circle of lovers of archeology]. PTKLA, I. Tashkent.
- Sydykov S.R. (1964). Drevnie nadpisi v ysheliah Kulan-Sai i Terek-Sai. [Ancient inscriptions in the gorges of Kulan-Sai and Terek-Sai]. Materialy po obshei turkologii i dunganovedeniui. Frunze. s.102-104.
- Tenishev E.R. (1964). Drevneuygurskie nadpisi Kirgizii. [Ancient Uighur inscriptions of Kirghizia]. Narody Azii i Afriki. №1. s.146-149.
- Turadilov M.Y. (2007). Arheologicheskaya deiatelnost V.A. Kallaura. [Archaeological activity of Kallaura]. Avtoreferat na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Almaty. 30 s.
- Umniakov I.I. (1929). Arhitekturnye pamiatniki Srednei Azii. [Architectural monuments of Central Asia]. Issledovanie. Remont. Restavratsiia. 1920-1928 gg. Tashkent: izdatelstvo tipo-lit. «Pravda Vostoka». 40 s.
- Uğurlu K. (1998). Orhun anıtları. Ankara: Ahmet Yesevi vakfi yayınları-7. 136 sf.